

ABDURAUF FITRAT IJODINING TURK OLIMLARI TOMONIDAN O'RGALISHI VA TADQIQ ETILISHI

Oyqiz Rajabova,

O'zbekiston Milliy universiteti magistranti

E-mail: oyqizrajabova436@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20199979>

Annotatsiya. Ushbu maqolada Abdurauf Fitrat ijodi va uning ilmiy-adabiy merosining turk olimlari tomonidan o'rganilishi hamda tadqiq etilishi masalalari keng va tizimli tarzda tahlil qilinadi. Tadqiqotda Fitratning jadidchilik harakatidagi o'rni, uning milliy uyg'onish g'oyalari shakllantirishdagi faoliyati, shuningdek, adabiy, publitsistik va ilmiy qarashlarining evolyutsiyasi yoritiladi. Fitrat ijodining shakllanishida Istanbul ilmiy-madaniy muhiti, turkchilik va islohotchilik g'oyalari muhim rol o'ynagani asoslab beriladi. Maqolada Ibrahim Yarkin, Fatma Achik, Yusuf Avji, Temur Kojaog'lu va Samet Ali Yildiz kabi turk olimlarining Fitratshunoslik rivojiga qo'shgan ilmiy hissasi alohida tahlil qilinadi. Ularning tadqiqotlarida Fitrat ijodi ijtimoiy-siyosiy tafakkur, modernistik adabiyot va milliy uyg'onish jarayonining muhim manbai sifatida baholanishi ko'rsatib o'tiladi. Shuningdek, Fitrat asarlarida jamiyatdagi ijtimoiy muammolar, ma'rifatparvarlik, diniy islohot va mustamlakachilikka qarshi kurash g'oyalari qanday ifodalangani ochib beriladi. Muallif Fitratni Sharq va G'arb adabiy tafakkurini uyg'unlashtirgan yirik mutafakkir sifatida baholab, uning ijodi xalqaro ilmiy maydonda ham dolzarb tadqiqot ob'ekti ekanini ta'kidlaydi. Maqola Fitrat merosining zamonaviy fitratshunoslikdagi o'rnini aniqlash va uning global ilmiy ahamiyatini yoritishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Abdurauf Fitrat, jadidchilik, fitratshunoslik, turk olimlari, Istanbul muhiti, modernizm, milliy uyg'onish, turkchilik, ilmiy tadqiqotlar, adabiy meros.

Аннотация. В статье анализируется изучение и научное исследование жизни и творческого наследия Абдурауфа Фитрата турецкими учёными. Фитрат, как один из ведущих представителей джадидского движения, рассматривается не только как национальный писатель, но и как мыслитель, внесший значительный вклад в формирование общетюркского духовного и интеллектуального пространства. В исследовании освещаются его деятельность в стамбульский период, развитие фитратоведения в Турции, а также научные взгляды таких исследователей, как Ибрагим Яркин, Фатма Ачык, Юсуф Авджи, Темур Кочаоглу, Самет Али Йылдыз и другие. Также анализируются идейно-художественные особенности произведений Фитрата, их связь с идеями джадидизма, национального возрождения, реформаторства и тюркизма. Подчеркивается значение наследия Фитрата в международной научной среде.

Ключевые слова: Абдурауф Фитрат, джадидская литература, турецкие ученые, фитратоведение, Стамбул, национальное возрождение, реформаторство, тюркизм, литературное наследие, научное исследование.

Annotation. The article analyzes the study and scholarly research of Abdurauf Fitrat's life and literary heritage by Turkish scholars. Fitrat, as one of the leading figures of the Jadid movement, is regarded not only as a national writer but also as an intellectual who significantly contributed to the formation of a broader Turkic intellectual and cultural sphere. The study examines his activities during his stay in Istanbul, the development of Fitrat studies in Turkey, and the scholarly perspectives of researchers such as Ibrahim Yarkin, Fatma Açıkgoz, Yusuf Avcı, Temur Kocaoğlu, Samet Ali Yıldız, and others. It also explores the ideological and artistic features of Fitrat's works, their connection with Jadidism, national awakening, reformism, and Turkism. The article highlights the significance of Fitrat's legacy in the international academic context.

Keywords: Abdurauf Fitrat, Jadid literature, Turkish scholars, Fitrat studies, Istanbul period, national awakening, reformism, Turkism, literary heritage, academic research.

Kirish. Abdurauf Fitrat o'zbek jadidchilik harakatining eng yirik vakillaridan biri sifatida XX asr boshlaridagi Turkiston ijtimoiy, siyosiy va madaniy hayotida tub burilish yasagan muhim tarixiy shaxs hisoblanadi. U nafaqat adabiyot va badiiy ijod vakili, balki tilshunos, dramaturg, tarixchi, publitsist va siyosiy tafakkur egasi sifatida ham milliy uyg'onish jarayonining g'oyaviy asoslarini shakllantirishga katta hissa qo'shgan. Fitrat ijodi va faoliyati zamonaviy o'zbek milliy tafakkurining shakllanishida markaziy o'rin tutadi, shu sababli uning merosini o'rganish bugungi kunda ham dolzarbligini saqlab qolmoqda. Ayniqsa, Fitratning ilmiy va badiiy qarashlari nafaqat O'zbekistonda, balki Turkiya ilmiy muhitida ham keng tadqiq etilib, uning ijodiy merosi xalqaro fitratshunoslik maktabining shakllanishiga asos bo'lib xizmat qilmoqda. Fitratning hayot yo'li va ijodiy merosi Turkiya, xususan Istanbul muhiti bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bu muhit uning dunyoqarashi va g'oyaviy qarashlarining shakllanishida hal qiluvchi rol o'ynagan. Istanbuldagi tahsil yillari Fitratga Sharq va G'arb ilmiy an'alarini uyg'unlashtirish, yangicha islohotchilik va turkchilik g'oyalarini chuqur anglash imkonini bergan va natijada u o'z asarlarida zamonaviy fikrlash tizimini yaratgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda Abdurauf Fitrat hayoti va ijodining turk olimlari tomonidan o'rganilishi hamda tadqiq etilish jarayonini yoritishda kompleks ilmiy yondashuv qo'llanildi. Tadqiqotda qiyosiy-tipologik, biografik, tahliliy metodlar asosiy metodologik baza sifatida tanlab olindi. Qiyosiy-tipologik metod yordamida Fitrat ijodining turk jadidshunosligi va o'zbek fitratshunosligi doirasida qanday o'rganilganligi, shuningdek, turk olimlarining ilmiy qarashlari o'rtasidagi umumiylik va farqli jihatlar aniqlanadi. Bu yondashuv Fitrat merosining umumturk adabiy va ilmiy makonidagi o'rnini belgilashga xizmat qiladi. Biografik metod orqali Fitratning hayot yo'li, Istanbuldagi faoliyati, ilmiy va siyosiy muhit bilan aloqalari hamda turk olimlari tomonidan uning shaxsiyati qanday talqin qilingani o'rganiladi. Bu yondashuv Fitratning ilmiy obrazini to'liqroq ochib berishga yordam beradi. Tahliliy metod yordamida turk olimlari – Ibrahim Yarkin, Fatma Achik, Yusuf Avji, Timur Kojaog'lu, Samet Ali Yildiz va boshqalarning Fitrat haqidagi ilmiy qarashlari, ularning asarlari va konseptual yondashuvlari chuqur tahlil qilinadi. Ayniqsa, Fitrat ijodining jadidchilik, milliy uyg'onish, turkchilik va islohotchilik g'oyalari bilan bog'liq talqinlari o'rganiladi.

Tahlillar va natijalar. Fitrat merosining xalqaro miqyosda o'rganilishi, ayniqsa turk ilmiy maktabi tomonidan olib borilgan tadqiqotlar asosida yanada kengaydi. Turkiyadagi jadid adabiyotini o'rgangan va tadqiq etgan olimlardan biri Ibrahim Yarkin hisoblanadi, uning "Turkistonning jadidchi tafakkur sohibi, yozuvchi va shoir Abdurauf Fitrat" (Türkistan'ın Ceditçi Fikir Adami, Yazar ve Şair Abdurrauf Fitrat) nomli asari Abduruf Fitrat ijodini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi[6]. Olim Fitratning ilmiy

merosi, yozuvchilik va shoirlik faoliyati tizimli tahlil qilgan bo'lib, Fitratning asarlarini Turkiston jamiyatining ijtimoiy tuzilmasini aks ettiruvchi muhim manba sifatida baholaydi. Ibrahim Yarkin Abdurauf Fitrat asarlarida jamiyatning ichki ziddiyatlari, diniy va dunyoviy tafakkur o'rtasidagi qarama-qarshiliklar hamda islohot zarurati chuqur aks etganini ta'kidlaydi[6]. Uning fikricha, Fitrat ijodi oddiy badiiy hodisa emas, balki jamiyatni tahlil qiluvchi, millatni uyg'otish vazifasini bajaruvchi ilmiy-siyosiy xarakteriga ega adabiyotdir. Darhaqiqat, Abdurauf Fitratning badiiy ijod namunalari millatni ozodlikka yetaklash va mustamlaka zulmidan ozod bo'lishga chaqiriq tarzidagi xitoblarni o'zida aks ettirgani tufayli olim fikrlarini tasdiqlaydi.

Fatma Achik Abdurauf Fitrat ijodini tadqiq qilgan olima hisoblanadi. Olima Fitratni jadidchilik mafkurasining eng muhim nazariy asoschilaridan biri sifatida talqin qiladi. Uning ilmiy qarashlariga ko'ra, Fitrat ijodi uch asosiy bosqichda rivojlangan: dastlab diniy-ma'rifiy yondashuv, keyinchalik jadidchilik islohotchilik g'oyalari va oxirgi bosqichda milliy ozodlik hamda siyosiy uyg'onish konsepsiyasi shakllangan. Fatma Achik Fitratni "ijtimoiy muhandis" sifatida baholab, uning asarlarida jamiyatni ichki islohot orqali o'zgartirish modeli mavjudligini ta'kidlaydi[1]. Olimaning "Abdurrahim o'g'li Abdurauf Fitrat Buxoriy" (Abdurrauf Abdurrahimog'li Fitrat Buhari) maqolasida Fitratning siyosiy, adabiy, ijtimoiy, mafkuraviy, publitsistik ijodi keng miqyosda talqin qilinadi. Fatma Achikning fikricha, Fitrat nafaqat tanqidchi, balki yangi jamiyat modelini taklif qilgan konseptual mutafakkirdir.

Yusuf Avji Fitrat merosini eng tizimli va kompleks tarzda o'rgangan olimlardan biri bo'lib, u Fitratni "XX asr Navoiysi" deb ataydi. Yusuf Avji Fitrat ijodini ko'p qirrali tizim sifatida tahlil qilib, uni shoir, dramaturg, tilshunos, tarixchi va siyosiy arbob sifatida bir butun ilmiy modelda ko'rsatadi[2]. Uning "Jadidchi Fitrat va asarlaridan namunalar" ("Jeditchi Fitrat ve eserlerinden örnekler") nomli risolasi Fitrat ijodini o'rganishda metodologik asos vazifasini bajaradi, chunki unda Fitrat asarlari tarjima qilinib, har bir asar adabiy va g'oyaviy jihatdan izohlangan[3]. Olim Abdurauf Fitratni Sharq modernizmining klassik modeli sifatida baholaydi va uning ijodini tizimli konseptual birlik sifatida talqin qiladi. Olimning 1995-yilda yozilgan doktorlik dissertatsiyasi "Fitrat va tilshunosligi (Fitrat ve Dilciliği)" deb nomlangan va mazkur tadqiqotida Abdurauf Fitrat ijodining tilshunoslikdagi ahamiyatiga urg'u berilgan. Ushbu ilmiy ishda Yusuf Avji Fitratning butun faoliyatini izohlaydi, shuningdek doktorlik dissertatsiyasini yozish uchun O'zbekistonga kelgani va Fitrat ijodini o'rganishi uchun Hamidulla Boltaboyev, Erik Karimov, Boqijon To'xliyev kabi o'zbek olimlaridan yordam olganini alohida ta'kidlaydi. Bu esa o'z navbatida o'zbek va turk jadidshunoslarining hamkorligi juda yaqin ekanligini ko'rsatadi. Fitrat shaxsiyatiga to'xtalar ekan shoirning "O'git" she'riga to'xtaladi. Fitratning butun umr yo'li vatani taraqqiy etishi uchun vosita bo'lganini, uning barcha

orzularining ijobati esa xalqi ozodligi ekanligini aytib o'tadi. Olim 20-asrning 20-30-yillaridan keyin Turkistonni ikki million inson tark etganini, Fitrat ketish imkoniyati bo'lishiga qaramay, umrining so'nggi onigacha vatan bag'rida qolgan holda mustabid tuzumga qarshi o'z g'oyalari bilan kurashganini ta'kidlaydi. Yurtda qolib kurashishining sababini esa shoirning forscha she'ri orqali izohlaydi. Fitratning mazkur she'riy namunasini Mehmet Akif Ersoyning "Chanoqqal'a shahidlari" asariga g'oyaviy-badiiy jihatdan o'xshatadi. Fitratning adabiyot olamiga kirib kelishi uning she'r namunalari orqali yuzaga chiqqanini ifodalar ekan, shoirning she'riy merosi faqatgina "Sayha" bilan cheklanib qolmasligini, "O'zbek yosh shoirlari" to'plamida ham she'r namunalari borligini ta'kidlaydi, shuningdek "Hind ixtilochilari" asarining Berlin nusxasida "Uchqun" nomli she'riy kitobi haqida ma'lumot keltirilganini aytib o'tadi. Fitrat she'rlarida lirizm Sharqqa xos go'zallik bilan bezatib taqdim etilgani, o'quvchini qalbdan o'ziga bog'lab, uning tuyg'ulariga sherik qilganini aytib o'tadi. "O'git" she'rining talil qilar ekan buyruq shaklida berilgan ifoda qisqa, aniq misralar bilan berilishi ko'plab she'rlarida fikrni aniq bayon qilish uchun qo'llanganini keltirib o'tadi. Fitratning hikoyalariga to'xtalib, ularni e'tiborsiz deb hisoblamaslik zarurligini uqtiradi. "Qiyomat" asari haqida fikr yuritib Nazir To'raqulovning fikriga qo'shilgan holda, Dantening "Ilohiy komediya"siga o'xshatadi. Ushbu asarning yozilish sababi sifatida o'sha davr bid'at va xurofotlarning tanqid ostiga olingan holda yozilganini aytib o'tadi. Fitratning "Xudosizlar" jurnalida chop etilgan 6 ta hikoyasi esa faqat o'sha davrda majburiyat tufayli yozilganini fitratshunos Hamidulla Boltaboyev qarashlari bilan ifodalaydi. Fitratning dramaturgik merosi haqida to'xtalar ekan, 1910-yillarda "Munoza", "Hind sayyohi bayonoti" yozilgan davrlardayoq, 1918-1925-yillarda yoziladigan sahna asarlarining g'oyaviy-badiiy jihatini shakllantirganini aytib o'tadi. Dramalarning barchasi mazkur davr muammolari va yechimlarini o'zida jamlaganini keltirib o'tadi. Hindistondagi muammolarni "Hind ixtilochilar", "Chin sevish" dramalari orqali ifodalaganini keltirib, Buxoro tarixining qorong'u davrlari qatli'omlarini esa "Abulfayzxon" va "Arslon" dramalari orqali bayon qilganini ta'kidlaydi. Ushbu dramalar turli shaklda bo'lsa-da, asl mazmuni tarixga bog'langan holda kelajakni qurish g'oyalari bilan sug'orilganini alohida ta'kidlaydi. "Begijon", "Abo Muslim", "Temur sag'anasi", "Qon", "O'g'uzxon" kabi tarixiy dramalari o'sha davrda mashxur bo'lsa-da, vaqt o'tishi unutilganini ta'kidlaydi. Fitrat dramaturgiyasini to'liq o'rganish va tahlil qilish uchun ushbu asarlar topilib tadqiq qilish lozimligini uqtiradi. Xususan, Fitratning 20-asrning 10-yillar oxirida Turkiston va Buxoroda bo'lib o'tgan hodisalardan nafratlangani tufayli "Temur sag'anasi" dramasi orqali Amir Temur ruhini tiriltirgan holda xalqqa murojaat qilib rus istilochilariga qarshi birdamlikka chorlagani haqida fikr bildiradi. Shuningdek, Fitrat dramalari badiiy ijodning o'ziga xosligidan ko'ra jamiyatga kuch va ta'sir o'tkazish sababli yozilganini e'tirof etadi. Olim adibning "Hind ixtilochilari",

“Abulfayzxon” dramalaridagi voqea va hodisalar mohiyati, jamiyat va shaxs o‘rtasidagi haqiqiy munosabatlarini Shekspir va Shiller dramalarining ta’siri bilan bog‘laydi. Umuman olganda Yusuf Avjining Fitrat ijodiy merosi haqidagi fikrlari adib ijodini yanada teranroq mulohaza qilish va tadqiq qilishga yordam beradi.

Timur Kojaog‘lu Fitratning turkologiya sohasidagi faoliyatini qayta kashf etgan olim sifatida alohida ahamiyatga ega. Olimning “Turkistonlik olim Abdurauf Fitratning turkologiya sohasidagi unutilgan asarlari” (“Türkistanli Bilgin Abdurauf Fitrat’ın Türkoloji Sahasındaki Unutulmuş Eserleri” TDAY-Belleten, Ankara, 1982-1983) tadqiqotida Abdurauf Fitratning turkologiya sohasiga aniq bo‘lmagan turli mavzudagi asarlari haqida ma’lumotlar beriladi. Mazkur tadqiqotda, Abdurauf Fitratning tilshunoslikka aloqador barcha ilmiy asarlari va maqolalari haqida ma’lumot berilib, ularning asl nusxasining suratlari ham olim tomonidan ilmiy hamjamiyatga taqdim etiladi. Olim Fitratning ilmiy merosi orasida unutilgan yoki yetarlicha o‘rganilmagan asarlarni aniqlab, ularning turkiy tilshunoslik fanidagi o‘rnini asoslab beradi[4]. Olimning tadqiqotlari Fitrat merosini qayta tiklash va uni xalqaro ilmiy muomalaga olib kirishda muhim rol o‘ynaydi. Xususan, Yusuf Avji ham Fitratning ilm-fanga ma’lum bo‘lmagan asarlarini aynan Timur Kojao‘g‘lu tomonidan topganini aytib o‘tadi[2]. Bundan kelib chiqqan holda, Timur Kojaog‘lini Abdurauf Fitrat tilshunoslik merosini butun dunyoga qayta taqdim qilgan olim sifatida e’tirof etish kerak. Umuman olganda, Timur Kojaog‘lu butun hayot yo‘lini jadid adabiyotining tadqiqiga bag‘ishlagan va unutilgan asarlarni dunyo hamjamiyati, xususan, o‘zbek ilmiy doirasiga qaytishida hissa qo‘shgani bilan alohida ahamiyatga egadir

XXI asrning jadidshunoslaridan biri sanalgan Samet Ali Yildiz Fitratning roman va hikoyalarini jadidchilik g‘oyalari nuqtayi nazaridan tahlil qiladi. Olimning 2022-yilda himoya qilgan “Abdurauf Fitratning roman va hikoyalarida jadidchilik izlari (Abdurauf Fitrat’ın Roman ve hikayelerinde ceditçilik izleri) nomli magistrlik dissertatsiyasida “Yurt qayg‘usi”, “Musulmon sevgisi”, “Hind sayyohi bayonoti” va “Hind ixtilochilari” kabi asarlardagi milliy uyg‘onish, erkinlik, diniy birlik va mustamlakachilikka qarshi kurash g‘oyalarining badiiy ifodasini ochib berilgan. Samet Ali Yildiz Fitratni badiiy-siyosiy yozuvchi sifatida baholab, uning asarlarida estetik va ideologik qatlamlar uyg‘unlashganini ta’kidlaydi[5]. Uning fikriga ko‘ra, Fitrat ijodi Sharq modern adabiyotida siyosiy ongini shakllantiruvchi muhim manbalardan biridir. Shuningdek, Samet Ali Yıldız Abdurauf Fitratning “Hind sayyohi bayonoti” asarini roman deb hisoblaydi, biroq bu qarash o‘zini oqlamaydi. Chunki, Abdurauf Fitratning mazkur asari mavzu va g‘oya jihatidan roman talablariga javob bermaydi.

Fitrat ijodining tematik doirasi juda keng bo‘lib, unda milliy uyg‘onish, ma’rifat, diniy islohot, mustamlakachilik tanqidi va turkchilik g‘oyalari markaziy o‘rin egallaydi.

Shu jihatdan turk tilidagi ilmiy ishlarni o'rganish va tadqiq qilish bugungi kun jadidshunosligi uchun nihoyatda zarur. Adibning asarlaridagi jamiyatni yangilash, inson tafakkurini uyg'otish va milliy o'zlikni anglash g'oyalari izchil tizimda ifodalanganini turk olimlari tadqiqotlari orqali yanada keng doirada tahlil qilish imkoniyatini beradi. Abduruf Fitrat ijodida muhim rol o'ynagan Istanbul muhiti turk olimlari ilmiy qarshlarida oz ifodasini topgan. Umuman olganda Abdurauf Fitrat ijodi o'rganilishida turk olimlarining ilmiy nuqtayi nazar va qarashlari muhim ahamiyatga egadir

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, Abdurauf Fitrat nafaqat o'zbek jadid adabiyotining vakili, balki butun Turkiston va turk dunyosining zamonaviy fikr taraqqiyotining asosiy figurasini hisoblanadi. Uning merosi bugungi kunda ham ilmiy, g'oyaviy va madaniy jihatdan qayta talqin qilinmoqda. Ibrahim Yarkin, Fatma Achik, Yusuf Avji, Temur Kojaog'lu va Samet Ali Yildiz kabi olimlarning ilmiy tadqiqotlari Abdurauf Fitrat ijodini xalqaro ilmiy maydonda yangi bosqichga olib chiqib, adib ijodini global tarzda o'rganilayotganini isbotlaydi. Shuningdek, ushbu tadqiqotlar Abdurauf Fitrat ijodini jahon kontekstida qayta baholash imkonini bermoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Açığöz, F. Abdurrauf Fitrat ve Ceditçilik İdeolojisi. Ankara.
2. Avcı, Y. Fitrat ve Dilciliği (doktorlik dissertatsiyasi). Ankara, 1995. – B. 14, 16, 18.
3. Avcı, Y. Ceditçi Fitrat ve eserlerinden örnekler.
4. Kocaoğlu, T. Türkistanlı Bilgin Abdurauf Fitrat'ın Türkoloji Sahasındaki Unutulmuş Eserleri // TDAY-Belleten. Ankara, 1982–1983.
5. Yıldız, S. A. Abdurauf Fitrat'ın Roman ve Hikayelerinde Ceditçilik İzleri (magistrlik dissertatsiyasi). 2022.
6. Yarkin, İ. Türkistan'ın Ceditçi Fikir Adamı Abdurrauf Fitrat // Türk Kültürü. Ankara, 1975. – S. 147–149 (Ocak–Şubat–Mart). – B. 183–186.